Пламен Митев Пламен Павлов

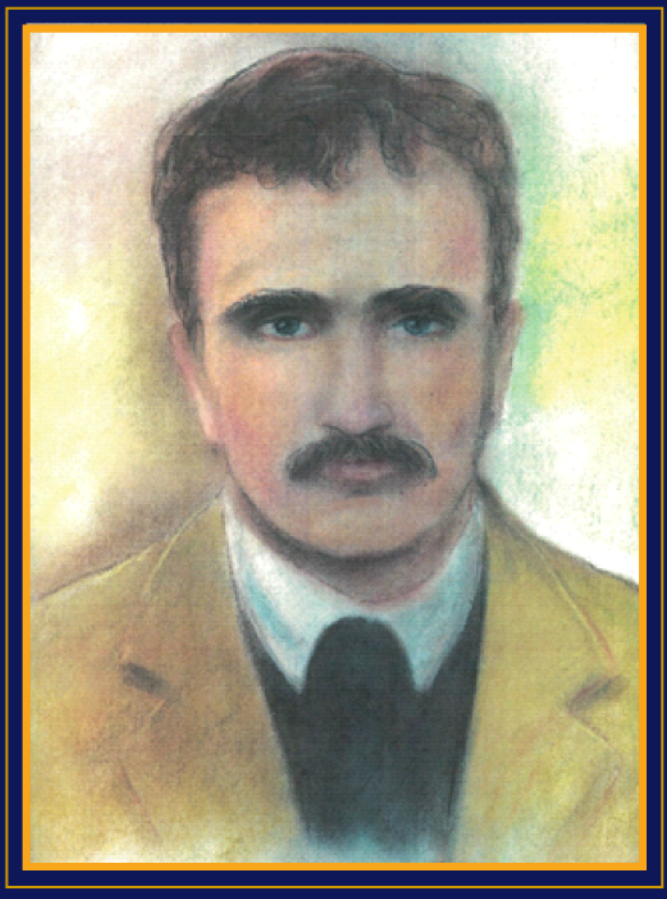

ХАДЖИ СТАНЬО ВРАБЕВСКИ (1817 – 1879)
И ТЕТЕВЕНСКИЯТ РЕВОЛЮЦИОНЕН КОМИТЕТ

София, Фондация Българска Памет, 2017

Пламен Митев Пламен Павлов

ХАДЖИ СТАНЬО ВРАБЕВСКИ (1817 – 1879) И ТЕТЕВЕНСКИЯТ РЕВОЛЮЦИОНЕН КОМИТЕТ

София, Фондация Българска Памет, 2017

Пламен Митев Пламен Павлов

ХАДЖИ СТАНЬО ВРАБЕВСКИ (1817 – 1879) И ТЕТЕВЕНСКИЯТ РЕВОЛЮЦИОНЕН КОМИТЕТ

Изданието се посвещава на 200-годишнината от рождението на хаджи Станьо х. Станчев Врабевски, сратник на Васил Левски и председател на Тетевенския частен революционен комитет

СЪДЪРЖАНИЕ

Бележит възрожденски българин 7

Произход, родно място и ранни години 10

Търговец, предприемач, обществен деец 21

По пътя на революционното движение 23

Верният приятел и съратник Петко Милев – Страшника 32

В Диарбекир и отново на свобода 36

Тетевенският революционен комитет 39

Библиография 51

БЕЛЕЖИТ ВЪЗРОЖДЕНСКИ БЪЛГАРИН

В запазените документи, спомени и изследвания за нашия най-тачен и обичан национален герой, Апостола на Свободата Васил Левски, се споменават редица имена на негови близки и верни сподвижници. Сред тях срещаме повече или по-малко известни, а често и почти забравени личности. Един от тези някога известни, а днес недостатъчно познати възрожденски българи е видният тетевенски първенец, търговец и предприемач хаджи Станьо х. Станчев Врабевски – несъмнено ярка, понякога противоречиво представяна фигура на човек от водещия социален слой във възрожденското българско общество. Хаджи Станьо по оригинален и автентичен начин олицетворява националната енергия, отприщена от идеите и дейността на Левски – обществено-политически феномен, изобразен от Иван Вазов в известните стихове:

И всякоя възраст, класа, пол, занятье
зимаше участье в това предприятье;
богатий с парите, сюрмахът с трудът,
момите с иглата, учений с умът...

Хаджи Станьо Врабевски е повече от показателен пример за прякото, нещо повече – за водещото участие в освободителните борби на българската нация от страна на онова съсловие, което обикновено наричаме национална буржоазия. Тази до известна степен нова социална общност се формира от хората, които развиват успешна търговска, финансова и предприемаческа дейност. Макар и по традиция да са наричани „чорбаджии“, тези българи олицетворяват новите стопански и социално-политически тенденции, които дават перспектива за развитието на българското общество. Специално при хаджи Станьо, който е високо образован за времето си човек, убедително се преплитат ролята на „богатий“ и онази на „учений“... Нека, макар и накратко, хвърлим един поглед към живота и дейността на този виден възрожденски българин, чиито несъмнени заслуги, признати още от собствените му съвременници, днес остават недооценени.

Първият по-подробен „портрет“ на хаджи Станьо е даден от Стоян Заимов – известният революционер, който през 1876 г. е главен апостол на Трети (Врачански) революционен окръг. В своята книга „Миналото“ (1884 г.), на основата на сведения на непосредствени съвременници, а и на лични

впечатления, Заимов ни го представя по следния начин:

“На ръст хаджията е възкъсичък, но снажен, набитъчък с месо; лице кръглесто, червендалесто, гъсти вежди и дълги гъсти клепачи (…), с червеникава коса, остригана алафранга; чело високо и широко, намръщено; очи сини като бърдачки сливи. Облечен в шаячни опнати дрехи, но без вратник и вратовръзка ходи. По вънкашност въобще хаджията много напомня войводата Панайот Хитов. На възраст той е около 45-50 години, тук-там с побелели коси. Името му е хаджи Станьо Станчев, член е в градския съвет; брои се за най-богатия не само в Тетевенско, но и в Троянско, и в Ловченско, и в Орханийско; има до десет хиляди лири. Турските и църковните власти гледат на него като на писано яйце. Каймакамите в Ловеч и Орхание му стават на крака, кога се яви в конака. В Тетевенско той и Петко Милев (също първенец и богаташ) “колят кучето“, както се изразява народът за хора, в ръцете на които е съдбата на населението. Мюдюрите и полицейските чинове (заптиетата) по негов личен кеф се турят и вадят. Тетевенско (и помаци, и българи, мало и голямо) гледа на него с дълбоко уважение и почитание...“

Трябва да отбележим, че портретът, обрисуван от Стоян Заимов, е на човек, който към конкретния момент е бил на 56–57 годишна възраст. Според стандартите на онази епоха тази възраст е „достопочтенна“ и зряла. За младия Заимов, роден през 1853 г., повече от три десетилетия по-късно, хаджи Станьо безспорно е човек от друго поколение и социална среда. При това много богат, притежаващ доказаните качества на предприемач и „тежък чорбаджия“, което за хора със социалния профил на младия хъш е донякъде смущаващо. Затова, както ще стане дума по-нататък, на характеристиките и на някои от „случките“, разказани от Стоян Заимов, трябва да се гледа внимателно и критично. Още нещо, не бива да се забравя, че Заимов при създаването на „Миналото“ е встъпил в лично съперничество със Захарий Стоянов. Естествено, авторът обича да украсява и нерядко да манипулира историята в литературен маниер, да внушава определени свои виждания на читателя и т.н.

Димитър Стойчев в книгата си „Тетевен – минало и днес“ (София, 1924 г.) на свой ред прави своеобразен портрет на хаджи Станьо Врабевски. Трябва да се отбележи, че този автор отразява сведения от съгражданите и родствениците на хаджи Станьо в началото на XX в. - време, в което все още е имало такива, които са го познавали лично. Оценката му се споделя и от Любомир Дойчев в неговото изследване „Сподвижници на Апостола“

(София, 1981 г.). Информацията на Д. Стойчев е не само по-пълнокръвна и точна, но и далеч по-обективна от онази на Стоян Заимов. Ето какво пише тетевенският историк:

„Хаджи Станьо хаджи Станчев Врабевски е човек с голямо влияние пред властта и с неизмеримо за времето си богатство, „тетевенският Ротшилд", както го нарича Стоян Заимов. Родителите на хаджи Станя са по произход от с. Врабево, Севлиевско, но са се заселили в Тетевен още преди кърджалийското нападение на града. Бащата на хаджи Станя се е занимавал с голяма търговия във Влашко. Хаджи Станьо е роден в Тетевен, дето е получил килийно образование, а след това заминава за Фокшан, дето е продължил образованието си. Освен това той е учил в Унгария и в Пловдив. Благодарение на това, хаджи Станьо е добил едно солидно образование и усвоил добре румънски, унгарски, гръцки и турски езици, които по-късно му дават възможност да развие една голяма търговия с Маджарско и Влашко. Във Влашко хаджи Станьо си създава връзки с българите емигранти и има лично близко познанство с Раковски. С емигрантите във Влашко хаджи Станьо поддържа постоянни връзки, защото естеството на неговата търговия е такова, че ежегодно по няколко пъти той трябва да минава Дунава. Поради положението и интелигентността си хаджи Станьо е най-видния и влиятелен чорбаджия в Тетевен и не само в Тетевен. Не напразно Мазхар паша при арестуването му при арабаконашкото събитие признава, че и сам него би могъл да уволни. В комитета хаджи Станьо е главния деятел и най-довереното лице на Левски…"

Хаджи Станьо Врабевски
през седемдесетте години на XIX в.

Изключително важно е написаното за хаджи Станьо от емблематичния познавач на българската народопсихология, а и на възрожденската ни история Иван Хаджийски: „В Тетевен, в този прекрасен град, начело на комитета бяха най-богатите търговци и лихвари: дядо Станьо Врабевски - милионер, свършил Роберт колеж в Цариград, владеещ няколко езика, Петко Милев Страшния, братя Станеви (...) Дядо Станьо бил длъжен да се грижи за повече от двадесет вдовици на кираджии, убити при пренасяне на стока...“ (Иван Хаджийски, „Психология на Априлското въстание“ (София, 1943 г.). И още няколко реда на Иван Хаджийски, този път от неговия капитален труд „Оптимистична теория за българския народ“ (т. I, София, 1940): “Днес мнозина обществеици са привърженици на доктрината на постното дробче (...) Във време на Възраждането първите ни „министри“ отбелязваха като Левски в своите финансови отчети дори похарчените две пари за игла и конец, с които си кърпили раздраните от драките ризи. Дядо Станю Врабевски след Освобождението върна на българската държава лирите на Тетевенския революционен комитет, останали у него преди заточението му в Диарбекир...“

Д-р Милен Врабевски, председател на Фондация „Българска памет“, на свой ред издирва свидетелства за живота и дейността на своя прапрадядо. „Портретът“ на изтъкнатия възрожденски деец според спомените на рода и откъслечните данни в нашите архиви е сравнително пълен, като съвсем естествено поставя редица въпроси, които, да се надяваме, някой ден ще получат по-ясен отговор.

ПРОИЗХОД, РОДНО МЯСТО И РАННИ ГОДИНИ

Хаджи Станчо, бащата на хаджи Станьо, произлиза от голямото и будно балканджийско село Врабево, тогава причислявано към околията на Севлиево, а по-късно към онази на Троян, днес в Ловешка област. Врабево със сигурност води началото си от епохата на българското Средновековие, като според местните легенди е свързано още с въстанието на Петър и Асен, а и с по-късни събития от историята на Второто българско царство. В подкрепа се сочат имена на местности като Царската чешма, Царевец, Каля черква, Урум конак, Гяур баир …

Врабево – църквата и читалището

Врабево е споменавано в османо-турските данъчни регистри още от 1430 г., а средищното му положение задълго го прави своеобразен център на околните селища между Севлиево, Ловеч и Троян. Неслучайно в ново време, макар да не е било околийски център, във Врабево има гимназия (съществувала до 2006 г.). По всяка вероятност строителни работници (дюлгери) от селото са сред потенциалните участници във Велчовата Завера в Търново през 1835 г. Нека припомним, че един от организаторите на този опит за въстание е Иванаки Вратцалията, който е от съседното село Вратцата (днес Старо Стефаново). Във Врабево са родени или свързани родово десетки личности от Възраждането, новата и най-новата история на България. Освен родът на хаджи Станчо Врабевски и неговите потомци, можем да посочим опълченци (Иван Михов Молдован, Иван Недялков), десетки участници във войните за национално обединение, политици, военни, учени, педагози, културни дейци, спортисти (д-р Иван Тутеков, полк. Христо Тошков, ген. Добри Джуров, проф. Аксиния Джурова, проф. Милко Палангурски, проф. Иван Койнаков, Даниела и Павлина Доковски, Валентин Заяков, Костадин Костадинов и др.). С корени от Врабево е почитаният в Китай като водещо име в изкуството на художествения текстил проф. Марин Върбанов („Учителя Ман Ван“, починал през 1989 г.). Показателно за свободомислието на местните хора, е че от Врабево е известна цяла група противници на комунистическия режим след 9 септември 1944 г. (Стефан Тутеков, Васил Добрев, Георги Генков, Христо Ковачев, Димитър Попов, Илия Илиев).

Станчо Врабевски се преселва в „Алтън („Златния“) Тетевен“ най-веро-

ятно след разоряването на будния и богат балкански градец от кърджалиите през 1801 г. Работливите и свободолюбиви балканджии сравнително бързо се окопитват от трагедията и постепенно възраждат своя град. Един от тези недостатъчно познати българи, допринесъл за възстановяването на Тетевен е именно Станчо Врабевски. Знае се, че той сключва брак с Мария, богата наследница на българска фамилия от Фокшан – град, който играе важна роля в живота и на техния син Станьо. Според родовата памет Мария е бесарабска българка – положение, което най-вероятно отразява представи от по-късно време. Според родовите спомени, събрани от д-р Милен Врабевски, семейството на Мария се е завърнало в българските земи – практика, за която има редица примери. Същевременно и за представителите на рода, а и за малцината изследователи, хвърляли поглед към този случай, заселването на това семейство в Тетевен си остава загадка. Като имаме предвид силните тетевенски „колонии“ на север от Дунав, най-вероятно става дума за обратно движение на тетевенци към родния им град.

В повечето от публикациите за хаджи Станю Врабевски се твърди, че той е роден през 1822 г. Среща се обаче и друга датировка на неговото раждане – 1817 г. Тя се сочи като вярната от потомците на тетевенския първенец, които се позовават на родовата памет, вкл. на създаденото преди много години родословно дърво. Трябва да се подчертае изрично, че тази датировка съответства на казаното от самия „дядо хаджи“ за възрастта му по време на разпита, проведен от софийския управител Мазхар паша в Тетевен на 26 октомври / 5 ноември 1872 г. На запитването на следователите за възрастта му хаджи Станьо дословно заявява, че е на 55 години.

Семейството на Станчо и Мария Врабевски бързо става едно от най-влиятелните в Тетевен и района през първата половина на XIX в. В духа на епохата, подобно на други такива фамилии, те семейно отиват на поклонение до Божигроб в Йерусалим и заедно със синовете си Иван и Станьо стават хаджии. Второто поколение Врабевски са синовете хаджи Иван и хаджи Станьо, както и дъщерите Милка, Мария и Пена. Всички те, в една или друга степен, играят значима роля в живота на Тетевен.

Възрожденска къща в Тетевен

Манастирската църква „Св. Пророк Илия“

Тетевен – църквата „Вси Светии“, построена през 1830-1834 г.

Историческият музей

Читалището

Центърът на Тетевен

Нейде около 1824–1825 г. малкият тогава Станьо Врабевски тръгва на училище. Образователното дело в Тетевен е добре проучено, но най-силният му период е през шестдесетте–седемдесетте години на XIX в., за което своята заслуга има и главният герой на тази малка книжка. В годините на неговото детство и младост обаче нещата са били различни. Тетевен не е можел да предложи повече от традиционното килийно училище. По тази причина родителите на Станьо го изпращат в родния град на неговата майка. Това е станало най-вероятно в края на двадесетте години на деветнайсетото столетие.

Килийно училище от средата на XIX в.

Фокшан, център на окръг Вранча (с едноименна „земетръсна“ планина!), тогава е граничен град между Влашко и Молдова и се развива като голямо пазарно средище. Градът е „поделен“ между княжествата, като е имал своите влашка и молдавска части. Това го прави най-директната „контактна зона“ между двете васални на падишаха държавици. Затова не е случайно, че именно Фокшан играе изключително важна роля при обединението на Влашко и Молдова през 1859–1862 г. и дори е предлаган за столица на новосъздадената тогава държава Румъния! Разбира се, когато младият Станьо Врабевски е живял и учил в този град (вероятно нейде около 1830 г.) всичко това е било в една перспектива, за която е можело само да се гадае. Ако съдим по родовата памет, че майката Мария е „бесарабска българка“, най-вероятно

роднините на младия българин са живеели в молдавската част на Фокшан. И днес в румънския разговорен език понятията „Молдова“ и „Бесарабия“ се употребяват както в общ план, така и в по-конкретен контекст. За днешния „средностатистически“ румънец съвременната държава Молдова е … „Бесарабия“, докато в тесния смисъл на думата под Молдова се подразбира само онази част, която е в държавните граници на съвременна Румъния.

Центърът на Фокшан в края на XIX век

Молдавският или „Господарският“ площад във Фокшан

През XIX век във Фокшан е имало голяма българска колония от хиляди преселници (според някои сведения над хиляда семейства!), основната част от които се е озовала там след руско-турските войни от 1806-1812 и 1828-1829 г. Даже и в навечерието на Първата световна война, както е установено от проф. Стоян Романски, в града все още е имало около хиляда души с българско самосъзнание, макар и в чувствителна степен романизирани. Както виждаме, в средата на XIX в. колонията е била многолюдна и силно представена в местното общество. И това е напълно обяснимо, тъй като по същото време градът е имал население от не повече от десетина хиляди души. При хиляда семейства, тогава по правило многодетни, българите са представлявали най-малко около половината от населението на този град! Статистика не е запазена, но е показателно, че през 1912 г. Фокшан е имал население от 25 066 души.

През 1842 г. двадесет и двама български първенци от Фокшан са сред най-големите спомоществователи на книгата на Юрий Венелин „Заради возрождение новой болгарской словесности или науки“. Сред тях са забравени днес, но тогава авторитетни личности като хаджи Андрей Игнатов, Никола хаджи Диамандов, Павел Димитрович (наречен „сердар и господин“, което визира участието му в местната власт), Симеон Стефанов, Георги Рашков, хаджи Георги Цанович, хаджи Сотир Петрович, хаджи Михаил Даков и др. Вероятно Мария, майката на Станьо Врабевски, е свързана родово с тази среда от богати и влиятелни българи, но подробности в тази посока поне засега не са известни.

Както стана дума, по линия на майка си Мария Станьо Врабевски е имал близки роднини във Фокшан, а вероятно и в други градове във Влашко и Молдова. При тогавашната сила на семейно-родовите връзки това е имало съществено значение и в бъдещата му активност на търговец и предприемач. С подобни роднински връзки най-приемливо можем да си обясним как и защо Станьо, най-вероятно на около петнайсетгодишна възраст, е продължил образованието си неизвестно къде в Маджарско/Унгария… Явно образованието, което е можело да бъде получено във Фокшан, не е задоволявало младия българин и неговите роднини. Тогава историческите унгарски земи са част от Австрийската империя, която едва през 1867 г. ще придобие дуалистична форма като Австро-Унгария. Доколкото имаме паралели с други българи, живели и учили в този регион, къде бихме могли да предположим, че се е озовал Станьо Врабевски, в кой град и област? Според нас с най-висока степен на вероятност това би могъл да бъде богатия град Брашов в Трансилвания (след 1918 г. в пределите на Румъния), който е бил известен и с немското си име Кронщад. В града, който и днес има типичен средноевропейски и германски облик, са живеели предимно т.нар. саси (рум. саши, саксонски немци) и унгарци. Брашов е най-близкият до Фокшан, а и до Букурещ, голям град в тогавашните унгарски земи на Австрийската империя.

Най-древното минало на Брашов е свързано с българското Средновековие. Традиционните търговски и културни връзки на града със земите на юг от Дунав са отразени в Брашовската грамота на видинския цар Иван Срацимир, в известния Брашовски миней с рисунката на Търново (дело на „Димитър от Мусина, пчелар царски“) и други паметници. В града от векове са живеели българи. Най-старата известна българска общност, дала името на цял квартал – „Болгарсег“, датира още от 1391/1392 г. По-късно той получава името „Шкеи“ – название на българите във влашки хроники и други документи. Там е и някогашната българска, впоследствие влашка църква „Св. Николай“, както и училището при нея. Шкейската (Българската) порта е един от архитектурните паметници на Брашов.

Още по-важно в нашия случай обаче е, че Брашов е достатъчно позната и желана „дестинация“ за богатите българи от XIX в. Не някой друг, а пионерът на новобългарската просвета Васил Априлов (1789–1847) завършва немската гимназия в Брашов. Той е изпратен там от своите братя, по това време търговци в Москва и после в Одеса – косвено, но ярко свидетелство за престижа на Брашов като място, в което може да се получи солидно и качествено образование. Именно в този град през 1824 г. д-р Петър Берон издава

своя прочут „Рибен буквар“. За български търговци в Брашов се споменава от редица съвременници от XIX в. Езиковедът Тодор Балкански, проучвал специално и на терен българските следи в Брашов, отбелязва присъствието на българи с фамилни имена Попович, Петрович, Бързакович още в края на XVIII – началото на XIX в. През тридесетте години на същото столетие, когато е напълно възможно Станьо Врабевски да е живял и учил именно в Брашов, са известни мнозина българи и цели фамилии с имена Попов, Иванов, Денов, Саблов и др.

На разпита пред следствената комисия в София през декември 1872 г. хаджи Станьо сам заявява, че години наред е търгувал с „Немско“, а не в Австрия. В случая обаче не става дума за Германия, а именно за земите под властта на Виена. Въпреки че Брашов, Сибиу и други градове в Трансилвания по същото време са в състава на Австрийската империя, след 1867 г. Австро–Унгария, в тогавашния маниер на изразяване под „Немско“ се подразбират именно градовете и земите с немско саксонско население в Трансилвания и Банат. Още нещо, за да води търговия в „Немско“ хаджи Станьо със сигурност е знаел и ползвал немския език, което отново ни насочва към евентуалното му пребиваване в Брашов.

Шкейската /Българската/ порта в Брашов

Като следващо място, в което е пребивавал и учил младият Станьо Врабевски, се сочи Пловдив. Неговото пребиваване в прочутия град „Филибе“ хипотетично трябва да се отнесе към края на тридесетте – началото на че-

тиридесетте години на XIX в., когато новобългарската просвета прави първите си стъпки във все още гръцкото училище на Пловдив. В последното например е учил Найден Геров (1823–1900), който, както виждаме, е почти връстник на хаджи Станьо Врабевски.

Пловдив преди Освобождението

Пловдив в края на XIX век

Струва си да кажем няколко думи и за още един неясен момент от младостта на бъдещия „тетевенски Ротшилд“ – както стана, дума според Иван Хаджийски той е завършил прочутия Робърт колеж в Цариград. Разбира се, по принцип това е невъзможно, защото американското училище е създадено през 1863 г. Дали обаче горното твърдение е напълно невярно? Знаем, че Иван Хаджийски е издирвал информация „на терен“ и се отнасял повече от отговорно към събраните от местните хора сведения. Възможно е някой от неговите информатори в Тетевен да му е съобщил, че на младини хаджи Станьо е учил или поне за известно време е пребивавал в столицата на Османската империя. Съответно, знаейки за доброто образование на тетевенския първенец, изследователят по презумпция да го е свързал с елитния Робърт колеж – школата, завършена от редица българи от социалната среда на хаджи Станьо, естествено от по-младите генерации. Другата възможност е младият Врабевски да е учил в частната школа на американския мисионер Сайръс Хамлин (1811-1900), на чиято основа се развива по-късният Робърт колеж. Тя е създадена през 1839 г. Възможно ли е Станьо Врабевски, тогава на 21-22 години, да е учил в нея? В онази епоха не липсват случаи, в които на такава възраст млади хора са продължавали обучението си. За подобно решение са нужни конкретни доказателства, но според нас не е невъзможно тетевенският младеж да е пребивавал известно време в турската столица, да е учил в тамошно училище и т.н. Самият „профил“ на Врабевски е твърде далече от онзи на типичния за „провинциален“ чорбаджия, както ни го е обрисувал например Стоян Заимов. Това само по себе си загатва за пребиваване както във Влашко, Унгария (най-вероятно Трансилвания) и Пловдив, така и в космополитната столица на Османската империя с нейната многохилядна българска колония.

Ако направим една кратка, макар и в голяма степен хипотетична ретроспекция на младостта на хаджи Станьо Врабевски, достигаме до следната картина:

- *1817 г. – роден в Тетевен*
- *около 1825–1828 г. – учи в килийното училище в родния си град*
- *около 1828–1830 г. – вероятно е отведен от своя баща при роднини във Фокшан, където учи в местното училище*
- *тридесетте години на XIX в. – изпратен е да продължи образованието си в Унгария, най-вероятно в големия град Брашов*
- *няколко години по-късно – учи в гръцкото училище в Пловдив и, може да се предполага, в Цариград*

ТЪРГОВЕЦ, ПРЕДПРИЕМАЧ, ОБЩЕСТВЕН ДЕЕЦ

Като търговец и предприемач тетевенският първенец е бил свързан с много хора, на които се е явявал работодател и търговски партньор както в родния си край, така и на други места, включително и в чужбина. За жалост, нямаме информация да са запазени негови търговски тефтери, писма и друга документация, която несъмнено би улеснила много нашия опит да вникнем в живота и дейността на този виден възрожденски българин. Представата, която е създадена от Стоян Заимов, а дори и от Димитър Стойчев и Иван Хаджийски, според нас е твърде неточна, да не кажем и откровено невярна. Типичен пример е сцената, в която хаджи Станьо показва на представящия се за търговец на добитък Васил Левски своите „юници и юнци“… Тя е не само патриархално-наивна, но и подвеждаща. Възможно е „тетевенският Ротшилд“ да е притежавал „сова̀ти“, т.е. ферми за едър рогат добитък, но е повече от ясно, че не това е бил основният му „бизнес“. Колкото и оскъдни да са преките сведения, те дават основание да видим в лицето на търговеца, предприемача и финансиста хаджи Станьо Врабевски „колега“ на такива личности и цели фамилии във възрожденска България, каквито са Чалъковци, Доганови и Каблешкови от Копривщица, ранните Бурови от Горна Оряховица, Русовичи от Арбанаси, Гюмюшгердан от Пловдив, Стефан Карагьозов от Търново, братя Робеви от Охрид, и т.н. Такива са и някои негови съвсем близки събратя в революционното движение, например „фабрикантът“ Димитър Пъшков от Ловеч.

При разпитите пред извънредната правителствена комисия в София на 13/25 декември 1872 г. хаджи Станьо сам разказва за своя „бизнес“:

„ – Ходил ли си в чужбина и, ако си ходил, по кои места и по каква ра бота ходи?
– Ходих по търговия във Влашко и в Немско. Търгувам с аби и мешини. От десет години насам не ходя никъде.
– С каква работа се занимаваш в Тетевен от десет години насам?
– Върша търговия и се занимавам със земеделие.
– Занимавал ли си се с някоя друга работа в Тетевен?
– Гледам си земеделието и скотовъдството.“

Въпреки своята пестеливост в отговорите, хаджи Станьо съобщава онова, което е известно на всички и в общи линии обективно отразява неговата стопанска активност. Това означава, че около 1863 г. той реорганизира своята дейност. Една от причините за това вероятно е убийството на по-големия му брат хаджи Иван Врабевски. Освен за многолюдното си семейство, хаджи Станьо е трябвало да се грижи и за онова на своя брат. От друга страна, натрупал сериозен за времето си капитал, тетевенския първенец е бил в състояние да организира и разширява дейността си, ръководейки други хора, вкл. своите племенници Станчо и Станьо, да инвестира средства в различни стопански инициативи в един обширен район от Тетевен до София.

Ако се върнем на ситуацията преди тази промяна, явно в хармония с патриархалните традиции „бизнесът“ на фамилията е бил дело на двамата братя Врабевски. Общи, както изглежда, са били и връзките им с българската емиграция и нейните революционни среди. През 1860 г. хаджи Иван Врабевски е причакан от наемни убийци покрай пътя в гората между селата Чириково (дн. Садовец) и Ъглен, Плевенско. Във в. „България“ (1860 г., брой 2) смъртта на тетевенския първенец се отдава на политически причини. Тя е окачествена като „... загуба на един от най-достойните синове на България“! Във фамилията убийството се свързва с това, че хаджи Иван „... искал да доведе руснака“! Тези твърдения ни насочват към връзките на хаджи Иван, а навярно и на по-малкия му брат Станьо, с българска емиграция във Влашко, Молдова и Русия, с участието на големи отряди от български „волентири“ (доброволци) в Кримската война (1853-1856 г.) и раздвижването на духовете в поробена България по време на войната и в годините след нея.

Съвсем естествено синовете на хаджи Иван и племениците на хаджи Станьо, а именно Станчо х. Иванов (1844-1875) и Станьо х. Иванов Врабевски (1848-1904), са сред най-дейните членове на Тетевенския революционен комитет. „Убийството на бащата – заключава историкът на Тетевен Димитър Стойчев – комуто убийците турци отрязали главата, потресло двамата му синове (…), в чиито души не е било трудно да намери място и се развие чувството за мъст, което търси изход и го намира в живото участие на двамата братя в комитета...“ Няма съмнение, че техният чичо хаджи Станьо е бил засегнат в не по-малка степен, особено при характерната за възрожденските българи родова солидарност и силно изразено чувство за чест и достойнство...

След Арабаконашкото „приключение“ (обирът, осъществен по заповед на Димитър Общи през септември 1872 г.) и процеса в София те заедно

с чичо си са заточени в Диарбекир. По време на заточението Станчо умира в резултат на преживените страдания и лишения – както е записал в своя дневник Иван Ветьов от с. Видраре: „... на 11 април 1875 година се упокои Станчо Хадживанов от Тетевен и на заранта го погребахме...“ Неговият брат Станьо х. Иванов излиза на свобода в началото на юли с.г., тъй като срокът на заточението му е изтекъл, като търси убежище в Румъния или Русия. Завръща се след Освобождението и умира през 1904 г.

Съпругата на хаджи Иван, „тетевенската Баба Тонка“ Милка Врабевска, е уважавана от Васил Левски. Както ще видим, тази достойна българка прави ней-сериозният опит да укрие и спаси архива на Тетевенския комитет през тревожната есен на 1872 г. Нейната смела дъщеря, пренасяла писма и оръжие за комитета в Тетевен, е наричана от Апостола „байрактар Боряна“! Ханът, който е прибежище на Левски и неговия помощник Димитър Общи, е притежание на фамилията Врабевски, чийто „глава“ след гибелта на хаджи Иван е именно по-малкият му брат.

ПО ПЪТЯ НА РЕВОЛЮЦИОННОТО ДВИЖЕНИЕ

Историкът Димитър Стойчев съобщава, че хаджи Станьо Врабевски е имал „близко познанство“ с демиурга на българската национална революция. Останал е и споменът, че тетевенският първенец е притежавал екземпляр с автограф на „Горски пътник“ (Нови Сад, 1857 г.) – поетичният манифест на Георги Стойков Раковски, възприеман от тогавашната българска интелигенция като своето рода „Евангелие“ на българската свобода. Ако книгата, притежавана от хаджи Станьо Врабевски, беше оцеляла, днес бихме разполагали с един ценен паметник, свидетелстващ още веднъж за широките контакти и активността на тетевенския първенец.

Можем да си представим какво вълнение са будели в душата на хаджи Станьо, подобно на хиляди други будни българи от онази епоха, нестройните, но гръмотевични стихове на Раковски:

Георги Стойков Раковски (1821-1867, фотография от 1863 г.)

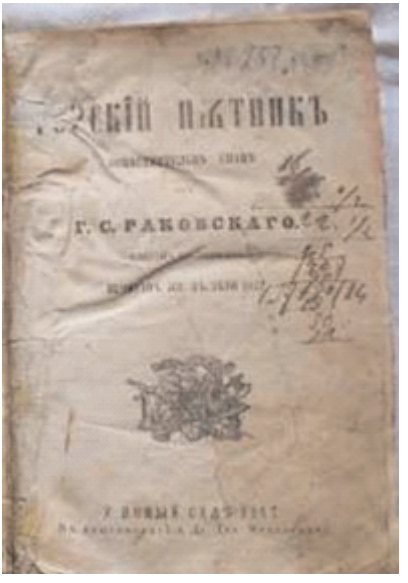

„Горски пътник“ (екземпляр от фонда на Националната библиотека „Св.св. Кирил и Методий“)

Храбри в старост ти, народе,
тежко носиш днес иго!
Свобода т' изчезн' отиде,
турско те налегна зло.

Царски с' изгуби престоли!
Слава твоя потъмня!
Турчин сяйност т' оголи,
небо твое помрачня!
…

С чистая любов народна,
с постоянство, с решенье,
мъжка душа благородна
всяко махв' угнетенье!!!

Мъдрост с храброст задружно,
два качества велика,
всяко дело мъчно, важно
лесно вършат от века!
…
Благое не губи време,
правда твоя си ищи!
Друго да не доде бреме
и надежд' осуети!

Познанството на хаджи Станьо с Раковски ни насочва към търговската дейност на тетевенския първенец във Влашко и „Немско“ – както знаем, „Горски пътник“ е издаден в Нови Сад, като градът тогава е в границите на Австрийската империя. Колкото и да е хипотетично, бихме могли да мислим и за някакви връзки на хаджи Станьо с Първата българска легия (1862 г.) в Белград, както и с енергичната, разностранна и удивителна по мащабите си активност на Раковски в Сърбия, Русия и Румъния. Именно в тази посока могат да се търсят данни за участието на хаджи Станьо и неговите близки в революционните процеси в България през петдесетте и шейсетте години на XIX в.

Като буден и образован човек хаджи Станьо е тясно свързан с училищното и читалищното дело. Именно по негова инициатива през 1869 г. будни и родолюбиви тетевенци основават местното читалище „Съгласие“. Както е записано в неговата история, „в началото то се помещавало в старото мъжко училище, където била неговата книгопастреница (книгохранилище)...” Подобно на ситуацията в други български градове и селища, читалището скоро се превръща в таен център на местния революционен комитет. За председател на читалището е избран именно хаджи Станьо Врабевски.

Васил Левски (1837–1873)

Сведенията за създаването на комитета в Тетевен са противоречиви. Според данните, публикувани от музея в Тетевен, Левски пристига в града през 1869 година, придружен от Васил Йонков (от близкото село Гложене) и Сава Младенов от Тетевен. На събрание в къщата на Иван Кефалов е изграден революционен комитет, в който влизат Хаджи Станьо Врабевски – председател на комитета, и членове: Петко Милев Страшния, Сава Младенов, Иван

Фурнаджиев, Иван Петков, Станчо Иванов (племенникът на хаджи Станьо), Марко Йончев, Дончо Мръвков, Иван Ибришимов, дядо Лало Пеев и др. Според други автори Левски пристига в балканския градец през юли 1870 г., като се свързва със Станьо Хаджииванов, племенникът на хаджи Станьо, и брат му Станчо. Л. Бобевски твърди, че запознанството на племенника с Апостола на Свободата, придружаван и от Ангел Кънчев, е станало в Плевен през октомври 1871 г. На 27-28 ноември Левски, този път заедно с Димитър Общи, идва отново (според Л. Дойчев за трети път), като именно тогава, т.е. през 1871 г., е създаден Тетевенският революционен комитет, чийто председател става хаджи Станьо. Според днешното състояние на проучванията голямата част от комитетите са създадени именно през 1871 – 1872 г., което ни най-малко не противоречи на сведенията за по-ранните посещения на Левски. Несъмнено ядрото на комитета е изградено още през 1869 – 1870 г. , а „официалното“ учредяване, както и в много други български градове, е през 1871 г. Така или иначе, Тетевенският комитет е един от най-големите в състава на Вътрешната революционна организация (ВРО), като има 51 членове – впечатляващо число за една по принцип тайна, конспиративна организация. Нейното функциониране, активност и влияние в не малка степен се дължат на авторитетния председател. Впрочем съвременниците са казвали, че хаджи Станьо не е просто председател на комитета – на практика „той е комитетът“, който е отъждествяван в голяма степен със самия него и най-близките му хора...

Хаджи–Ивановата къща

Паметна плоча на Станьо и Станчо х. Иванови, племенници на хаджи Станьо Врабевски и активни участници в Тетевенския революционен комитет

Васил Левски дава на комитета името „Кардан“ - на името на древния български владетел Кардам (777-802), както е предадено то в тогавашни школски учебници, следващи отец Паисий Хилендарски. Прикритие на комитета, както стана дума, е читалището „Съгласие“ с председател хаджи Станьо. Впрочем, читалищната каса се оказва добро прикритие на събирането на средства за оръжие – на практика членският внос и даренията за читалището са схващани от посветените в комитетското дело като"... пари за огън"! Според спомените на рода Левски показва на хаджи Станьо писмо от покойния Раковски. Възможно е обаче този детайл да крие някакво по-старо познанство на хаджи Станьо с Апостола на Свободата от Влашко или Сърбия.

Хаджи Станьо, неговият приятел и касиер на комитета Петко Милев (или Мильов) Страшния, племенниците му Станьо и Станчо х. Иванови, а и още десетина членове на Тетевенски комитет, са въвлечени от Димитър Общи в „историята“ с обира на турската поща в прохода Арабаконак. Акцията е финансирана от хаджи Станьо и неговите сподвижници.

След разкриването на обира те са арестувани, отначало са разследвани в Тетевен, а по-късно и от извънредната правителствена следствена комисия в София. При разпитите отначало са жестоко малтретирани, а после изпратени на заточение в Диарбекир. Вероятно по внушение на хаджи Станьо неговите млади племенници му „прехвърлят“ цялата вина за комитета в Тетевен. Независимо от противоречията в спомените на някои съвременници, фактите са показателни сами по себе си - „Дядо Хаджи“ е осъден на „вечно заточение, докато младежите Станьо и Станчо, съответно на 4 и 3 години. На въпроса на софийския паша: „...Ами ти, бре, хаджи, защо...? Какво ти трябваше? Нали всичко си имаш?“ хаджи Станьо отговорил „...Свобода на България ми трябва, ефенди...“

Близостта на тетевенския първенец с Апостола на Свободата е белязана и с един малко известен и загадъчен „сюжет“. През 1987 г. Ваня Гезенко, едно от водещите имена на съвременната българска архивистика, записва изключително интересни спомени. Ще цитираме част от едно нейно писмо до д-р Милен Врабевски:

„Съдбата ме срещна с баба Еленка (родена през 1897 г.), чиито спомени съм записала. Отидох до Тетевен, но родственикът й Илия Станев, при който трябваше да отида беше вече много болен (…), той потвърди част от разказа, но се измори и не можах да продължа... (...)” Става ясно, че като дете баба

Еленка попада на едно неизвестно тефтерче на Васил Левски! Ваня Гезенко цитира думите на възрастната жена, според която тефтерчето е "... съвсем обикновено, не много голямо, подшито с розов конец отстрани. Беше малко поожулено от престоя си в зида. Отворих го. По това време вече можех да чета. Някои от страниците бяха грижливо изписани с полегат равен почерк. Не разбирах какво беше написано в това тефтерче, защото друго нещо привлече погледа ми. В долния ляв ъгъл на всеки лист грижливо беше изписано едно име - Васил Левски. Светна ми пред очите - значи все пак беше останало нещичко от Апостола в къщата ни - ханът на хаджи Станьо от Тетевен. ... Какво стана с тефтерчето ли? След като го извадих и разгледах извиках брат си. Той онемя като разбра чие е. Каза, че това е светиня и трябва добре да се пази. Взе ми го. Започнаха войните. Брат ми замина за фронта. Семейството ни беше принудено да напусне Тетевен. Местихме се много пъти докато стигнахме Червен бряг. След войната се омъжих за един осакатял български войник и отдадох грижите си за него. Не зная брат ми какво направи с тефтерчето-дали го даде някому, или загуби...?"

Това е откъсът от спомена за самото тефтерче, което обаче не е онова, което всички познаваме – то е открито в самара на коня на Никола Цвятков при залавянето на Апостола в Къкрина. Възможно ли е да има две, а защо не и повече тефтерчета на Левски? Ще отбележим, че в своите спомени Христо Иванов Големия съобщава: „ ... у Марина Станчов в Лясковец има и изгнил тефтер, воден от самаго Левски, който е пренесен от Ловеч след смъртта му, за да се опази с други още писма..." Онова, което се знае за съдбата на известното тефтерче на Левски, никъде не включва името на Марин Станчев. Не е ли възможно в такъв случай да става дума за друго непознато тефтерче на Апостола? За дейна натура като водача на българската революция, за човек, затрупан с много, и много задачи, това съвсем не е изключено. От друга страна, в протоколите на следствената комисия в София на няколко пъти става дума за „комитетски тефтер"! Разпитваните тетевенци твърдят, че хаджи Станьо е наредил тефтерът да бъде изгорен. Както изглежда обаче, това не е сторено. Той самият или двамата му племенници измислят как да укрият този твърде важен елемент от документацията на Тетевенския частен революционен комитет.

Когато става дума за революционната дейност на хаджи Станьо Врабевски, в които върху личността му се отправят обвинения, както и пристрастни внушения... Резервите на „традиционните комити" и революционери към „чорбаджиите" са характерен белег на епохата. Такова мислене демонстрира

още Стоян Заимов, който иронично и донякъде злорадо подмята реплики за „скъперничеството“ на тетевенския първенец… Отсенки на неприязън към „чорбаджиите“ могат да се открият и в спомените на иначе заслужилия комитетски деец Тоне Крайчов, също жертва на Арабаконашкото „приключение“ и заточеник в Диарбекир. И, колкото и да е странно, и тогавашните „хъшове“, а и следващи ги днешни журналисти и литератори, подемат въпросните „античорбаджийски“ внушения. Така се стига до твърдението, че идеята за Арабаконашката авантюра е „чорбаджийска“, даже по-конкретно на хаджи Станьо и тетевенските богаташи! Те „... виждат, че Общи е ахмак, и го подлъгват да извърши обира, за да не става нужда да се бъркат за народното дело...“ Или пък, че „... тетевенският чорбаджия Станьо Врабевски, председател на комитета, и Петко Милев, също чорбаджия и касиер, подкокоросват председателя на Етрополския комитет Тодор Пеев. След което Станьо се заема със самия Димитър Общи. Така и така, комитетската каса няма да се напълни, ако тоя даде две лири, оня пет (една лира – пет гроша). Ето от Букурещ искат 50 000 гроша, откъде да ги вземе?! Всъщност тия пари са могли да ги дадат двамата чорбаджии – бълха ги ухапало...“

Димитър Общи (1835–1873)

Тодор Пеев (1842–1904)

Тези твърдения се опират на онова, което е говорил самият Димитър Общи пред властите в София. Под влияние на Общи тази версия е изложена пред следствената комисия и от други участници в Арабаконашката акция. Димитър Общи действително приписва обира на хаджи Станьо, който на свой ред отхвърля обвиненията. Вярно е, че тетевенският първенец одобрява този план, но най-активни в неговото осъществяване са именно Димитър Общи и Тодор Пеев, председателят на Етрополския революционен комитет. Научните изследвания показаха, че обирът на „хазната“ се вписва в политиката на т.нар. революционен терор, одобрявана от БРЦК и лично от Левски. Така или иначе, акцията е насочена към получаването на средства за закупуване на оръжие, което е цел „номер 1“ за Левски и неговите съратници.

В крайна сметка, защо Общи се е стремил да прехвърли своята роля на хаджи Станьо? Вероятно това е елемент от тактиката на респектиране на властите, следвана от доскорошния революционен апостол. Димитър Общи се е стремял всячески да покаже, че става дума за политическо движение, а не за криминално престъпление, както и че в основата на организацията на желаещите свобода българи са най-авторитетните личности по градове и села. Няма съмнение, че в този план хаджи Станьо Врабевски е повече от представителна фигура за българското революционно движение. Възможно е все пак в поведението на Общи в конкретния случай да има и елемент на породила се лична неприязън. Малко преди да бъде заловен, Димитър в качеството си на апостол с права, делегирани от БРЦК в Букурещ, нарежда на Тетевенския комитет със свои хора да нападне Орхание! Идеята е така да бъдат освободени вече задържаните участници от акцията в Арабаконак. Хаджи Станьо решително отхвърля тази авантюра, която би довела до още по-тежки последици за революционната организация. Надали може да се приемат на доверие и твърденията, че тактиката за разкриване на комитетите и техните членове също била не на Димитър Общи, а на хаджи Станьо и Атанас поп Хинов...

Не някой друг, а самият Стоян Заимов твърди, че решението да се нападне турската хазна в Арабаконашкия проход е на Ловешкия комитет и е взето още през август 1872 г. по лично предложение на Димитър Общи. И въпреки несъгласието на Левски. На същото мнение са Захарий Стоянов, Димитър Страшимиров, а и по-късните изследователи на делото на Апостола и Вътрешната революционна организация. Същото важи и за възприетата от Димитър Общи тактическа линия за разкриване на комитетите с идеята, че това ще доведе до политически отзвук в цивилизования свят.

Може да звучи парадоксално на пръв поглед, но „редовите“ комитет-

ски дейци, дори и след понесените страдания и тежки загуби за делото (най-тежката от тях без съмнение е залавянето и гибелта на Апостола на Свободата!), продължават да изпитват симпатии към Общи, към авантюриста, към „лудата глава“? Към него, изобщо към подобен тип „герои“, но не и към „чорбаджиите“, пък били те и борци и страдалци като самите тях... За съжаление, егалитарните идеи и нагласи винаги в една или друга форма съпътстват революционните движения и радикални политически борби.

ВЕРНИЯТ ПРИЯТЕЛ И СЪРАТНИК – ПЕТКО МИЛЕВ СТРАШНИКА (1819–1889)

В продължение на почти целия си живот хаджи Станьо е имал щастието да разполага с изключително близък, верен приятел, съмишленик,а в край на живота му – и негов роднина (сват). Затова, когато говорим за Хаджията и неговите днешни потомци, непременно трябва да се спрем и на личността на Петко Милев Страшника. Тетевенският историк Д. Стойчев с основание дава висока оценка на този възрожденски българин, опирайки се най-вече на живата памет за него в края на XIX – началото на XX в.:

„Петко Мильов се очертава като една от най-интересните, оригинални и силни личности от миналото на Тетевен. Революционер по душа, той е един истински делия, който иска да запази даже и външния блясък на старите хайдути, спомените за чиято слава е блазнела младите български патриоти. Богати сърменошити дрехи, буйни хранени коне и разкошно оръжие – ето вида, в който Петко Мильов се е явявал в по-тържествени дни пред своите съграждани. Неговата слава на добър ездач, на отличен стрелец и фехтовач, както и силата му, са били твърде известни в Тетевен и в околните помалки села, отдето идва и прозвището му „Страшник“...“

„Петко е почти връстник на хаджи Станьо – продължава разказа си Д. Стойчев – и верен негов другар в комитските работи. Той е роден през 1819 г., на 29 юни, в град Тетевен, дето получава начално образование /…/ В 1835 г. Петко заминава за Пловдив да продължи образованието си и тук престоява цели три години – до 1838 г. През тая година бащата на Петко бива убит от турци при Черни Вит и той се прибира у дома си да поеме бащините грижи. Двадесет годишен младеж, надъхан в пловдивските училища с буен патрио-

Петко Милев Страшника

тизъм, господар на едно значително състояние, останало от баща му, сам буен по темперамент, Петко Милев се е чувствал в почти свободния Тетевен като човек, който трябва да повдигне националния дух на своите съграждани. И когато апостолите на свободата започват да кръстосват България и политическата пропаганда се захваща, той се туря пръв в услуга на комитетските хора, които дохождат в Тетевен. Той е бил подготвен прочее да това при честите си срещи по соватите на Тетевенския Балкан със събудените търговци на добитък от Копривщица – Каблешкови, Дуганови и др., с които поддържа връзки и още през 1868 г. води разговор по освобождението на България.

/…/

Когато се основа Тетевенският комитет, Петко е един от първите му членове. Неговата къща е широко отворена за апостолите, а Левски има и специална тайна стаичка в нея. Като член на Тетевенския комитет, Петко Милев внася в него онова, което е липсвало на спокойния и разсъдлив хаджи Станьо, повече буйност и смелост.

Съзнанието на добър патриот се проявява у Петко Милев както в живото му участие в Тетевенския комитет до Арабаконашкото събитие, а така също и в онова героично държание след арестуването му – пред извънредния съд, дето той смело изповядва своето верую без да се бои, че с това утегчава участта си. Прекарал три години в Диарбекир, Петко Милев, заедно с хаджи Станя и др., избягват на 8 март 1876 г. през Русия в Ромъния, а оттам в 1877 г. заедно с руските войски се връщат в Тетевен, дето почина на 2 февруари 1889 г. на 70-годишна възраст.“

Предвид казаното от Д. Стойчев за поведението на Петко Милев пред следствената комисия в София, нека припомним и написаното по този повод от Стоян Заимов – още повече, че тук става дума и за достойното държание на хаджи Станьо. Въпреки очебийната литературна обработка, казаното се основава на спомените на очевидци и като цяло правдиво отразява казаното от хаджи Станьо Врабевски и Петко Милев пред първия състав на комисията, председателствана от софийския управител Мазхар паша.

„В стаята пред меджлиса – разказва Заимов, изправиха хаджи Станя хаджи Станчев. Главата му бе превързана с бял пешкир – ранен от бабаитите при влизането в кауша…“ На въпроса на пашата за превръзката тетевенският първенец отговаря: „Снощи при влизането ни в кауша всички до един бяхме бити от затворниците мюсюлмани и тъмничните слуги…“ На полуоправданията на пашата хаджи Станьо отговаря резервирано и кратко. Заимов продължава:

„От разказа на хаджи Станьо междлисът ясно разбра, че българите от Тетевенско и Орханийско искат българско царство. Комисарите българи от думите на дядо хаджия потънаха вдън земя, а турците комисари се изсмяха на ума на тетевенските комити.

– Българско царство ли?! Има много да чакате, дядо хаджи, докато пропее петелът на вашето отдавна загубено царство – обади се Салих спахията.

– С нож е взето, с нож ще го отнемете; ако сте силни, излезте насреща ни – каза Мазхар паша и плесна с ръце.

Ще направим едно малко отклонение, защото според нас е възможно в случая Стоян Заимов или неговият информатор погрешно да приписва на пашата думи, казани от хаджи Станьо. Във всеки случай те са перифраза на известната фраза на Раковски: „Мечом са българи своя свобода изгубили, мечом пак трябва да я добият!“ от неговия „Позив към българи родолюбци за освобождение Българии“ от 1862 година. Да продължим с онова, което научаваме от книгата „Миналото“ на Стоян Заимов:

„Али чауш в отговор на пляскането въведе Петко Милев в заседателната стая. Пашата го посрещна любезно, заповяда да му дадат стол, да донесат кафе. Петко Страшника юначно изгледа членовете на междлиса, спокойно седна на предложения стол и редом се намести до дядо хаджия. Хаджи Станьо нещо му пришепна. Пашата любезно подаде портцигарето /табакерата/ си на кардански те първенци и ги помоли да запушат. Петко Страшника и хаджи Станьо навириха цигаретата. Кафеджията донесе кафе и даде по чаша на всички присъстващи. Милев, запитан за Тетевенския комитет, разказа също онова, що преди малко бе казано от хаджи Станьо. Разликата бе само тая, че той говореше свободно, гърлесто, натъртено, уверено и свърши с думите: „Дето е текла вода, пак ще тече."

Мазхар паша поиска да му се обясни поговорката, казана от Милева.

– Преди петстотин години българите са имали царство и скоро пак ще го имат – сам Милев поясни думите си.

Внушителната фигура и внушителния тон на Петко Страшника смутиха турските комисари.

– И вие вярвате, че скоро ще дойде царството на българите? – попита пашата.

– Ако не вярвахме, нямаше да приемем клетвата на българското Привременно правителство – отговори Петко Страшника…"

Още един фрагмент, който илюстрира характера, темперамента и искреното родолюбие на Петко Милев. Става дума за първото идване на Васил Левски в Тетевен, когато той е заведен от Васил Йонков Гложенеца първо в дома на Петко. Когато Левски „разкрил картите си", „ … Петко – разказва Д. Стойчев, се приближил до Левски, потупал го по рамото и му казал: „Имай ме за свой човек, богатството ми е твое разположение! Дано даде Дядо Господ да се изпълнят сладките ти думи!"

* * *

Няколко думи за сродяването на Петко Милев и хаджи Станьо Врабевски веднага след Освобождението. В брака между Тота, дъщерята на Петко, и Станчо, синът на хаджи Станьо, на пръв поглед можем да констатираме типичното за епохата патриархално мислене. В онази епоха обикновено доминиращ е прагматизмът на родителите, които малко се интересуват от чувствата и мислите на своите деца. И все пак, струва си да се запитаме дали тази едностранчивост е напълно валидна в случая? От запазените спомени и

документи се вижда ясно, че хаджи Станьо и Петко Милев са били не само възможно най-близки приятели и съмишленици, но и почти неразделни в ежедневното си житие-битие. Близко до ума е, че и семействата им – съпруги и деца, са споделяли тази близост и приятелство. При това става дума за много години! Тази взаимност без съмнение се е засилила още повече при общата съдба на двамата глави на семействата, когато те са съдени и изпратени на вечно заточение. Естествено, такава близост предполага не само взаимни симпатии между момче и момиче, но и нещо повече…

В ДИАРБЕКИР И ОТНОВО НА СВОБОДА

Комитетската дейност на хаджи Станьо и до днес остава недостатъчно оценена. Свидетелствата за ролята му в революционното движение не са едно и две, но нека обърнем внимание на нещо много показателно, а именно на изключително тежкото му наказание – доживотно заточение, на практика най-строгото след смъртните присъди на Левски и Димитър Общи! Голямата част от заловените комитетски дейци са осъдени на заточение със срок между 3 и 10 години, включително и за председатели на местни (наричани в онази епоха най-често "частни") революционни комитети. Осъдените „до живот" са третирани от властта като особено опасни за Османската империя личности, съответно като най-верни на Апостола дейци: Димитър Пъшков и Марин Поплуканов (и двамата от Ловешкия комитет, имащ статут на Централен), Атанас Попхинов (Плевен), Гаврил Брънчев (Орхание, дн. Ботевград), хаджи Станьо, неговия най-близък приятел и сподвижник Петко Милев Страшния и Васил Петров Цаков (Бояджията или Тетевенчето), и тримата от Тетевен.

Хаджи Станьо, наричан почтително от своите другари „Дядо Хаджи" или „Бай Хаджи", прекарва повече от три години в Диарбекир. Успява да избяга заедно с верния си приятел Петко Милев, Константин Доганов и Бойчо Русев на 4 юли 1876 г. Двамата съучастници на тетевенските революционери са осъдени във връзка с т.нар. Хасковско приключение през 1873 г., когато определеният за заместник на Левски и главен апостол Атанас Узунов е заловен и, подобно на Димитър Общи, „тактически" издава комитетски дейци...

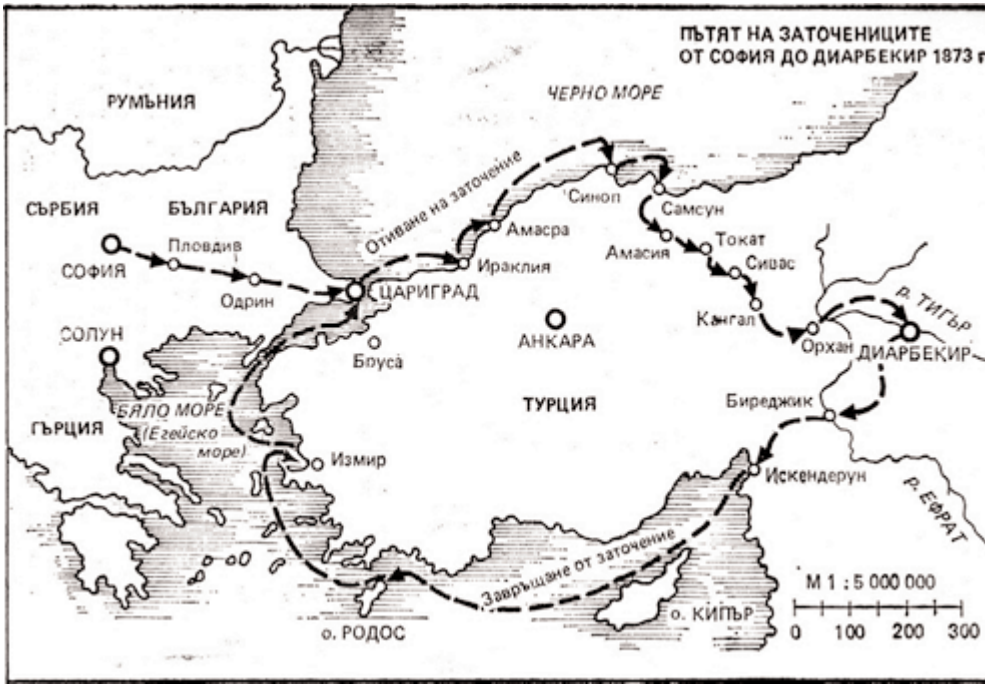

Диарбекир през XIX в.

Крепостта на Диарбекир днес

Константин Доганов (1843-1900), наричан от Левски и своите най-близки приятели „Костаки“, е родом от Копривщица, представител на виден род, родственик на Любен Каравелов. Именно Костантин Доганов, а не хаджи Станьо, е възпитаник на Роберт колеж в Цариград, едър търговец и председател на Пловдивския революционен комитет. След Освобождението е кмет на Русе. Той и съпругата му са кумове на Захарий Стоянов и Анастасия Обретенова. Бойчо Русев (1848-1877) е от с. Гюреджи (Преславец), Старозагорско, също е богат търговец на добитък, участник в революционното движение, който загива като знаменосец на Трета опълченска дружина по време на Руско-турската Освободителна война. С други думи, и по време на заточението хаджи Станьо е в близки връзки с хора от своята социална и културна среда, което впрочем е повече от естествено.

През размирната 1876 година четиримата съмишленици намират начин да избягат от зловещия Диарбекир и да прекосят пеш Анадола до Трапезунд (Трабзон) на Черно море! Тетевенския историк Димитър Стойчев предава друга версия, според която бегълците отиват в Смирна (Измир) и няколко дни се крият в руското консулство в града. Турските власти са заблудени, тъй като хаджи Станьо и неговите спътници се качват на кораба, преоблечени като руски матроси… Трябва да се признае обаче, че тази анекдотична история е твърде разкрасена, за да я приемем за достоверна. Така или иначе, в Трапезунд доскорошните заточеници успяват да се качат на руски кораб и да пристигнат в Одеса. Те не се задържат там, а отиват в Букурещ – по-близо до България и назряващите събития.

Константин Доганов (1841-1900)

Хаджи Станьо и Петко Милев, макар и не „в първа младост“, придружават един казашки отряд, най-вероятно като разузнавачи, с който влизат в родния Тетевен. Хаджи Станьо е първият кмет на вече свободния Тетевен и, както вече стана дума, не се забавя да внесе опазените скрити комитетски пари в държавната хазна на свободна България. За жалост е покосен от инфаркт по време на сватбата на сина си Станчо (1879 г.), който се жени за Тота, дъщерята на Петко Милев. Потомците вписват имената си в историята на Тетевен и на България – сред тях има герои от Илинденско-Преображенското въстание (1903 г.) и войните за национално обединение през 1912 – 1918 г.

ТЕТЕВЕНСКИЯТ РЕВОЛЮЦИОНЕН КОМИТЕТ

На 4 януари 1873 г., при разпит проведен от членове на следствената комисия в София във връзка с обира при Арабаконак, на един от арестуваните тетевенски дейци е зададен въпросът: „Като образувахте комитета, какво възнамерявахте да вършите против държавата?” Последвалият отговор е кратък, искрен и достатъчно ясен: „Истинските ни намерения със създаването на комитета и устройването на събрания бяха, след като съберем пари и набавим оръжие, да поискаме земята и царството, останали ни от нашите бащи, и да ги завладеем!”

Да поискаме земята и царството на нашите бащи! Кои бяха тези българи, дръзнали да мечтаят за своя държава? Откъде идваха вярата и надеждата им? Какво ги мотивираше да забравят семейства и дом и защо сами бяха избрали пътя на собствената си Голгота? Отговорите на тези, а и на много други въпроси, отнасящи се до обществените нагласи сред християнското население в балканските провинции на Османската империя през последните две десетилетия на чуждото агарянско иго, можем да търсим в различни посоки, но едно е сигурно – началото на конспиративното дело, което си поставяше за цел да подготви тетевенци за предстоящата борба, трябва да свържем с името на Васил Левски.

Списък на членовете на Тетевенския революционен комитет – табло от експозицията на Историческия музей в града

За първи път Апостола на свободата попада в Тетевенския край през лятото на 1867 г., когато четата на Панайот Хитов, в която той е знаменосец, достига до тетевенските колиби. Преминаването на четниците през региона е белязано от трагичната гибел на техния събрат Иван Тодоров (капитан Иван) – събитие, оставило неизличими следи в съзнанието на самия Дякон. Той лично измива главата на починалия четник, изпълнява погребалния ритуал, а години по-късно ще отбележи в тефтерчето си: „Упокои са капитан Иван от Търново между Братаница и Орта конак в Коджя Юрт между Тетевени и Златица на 1867 г." От тези именно дни (между 15 и 19 юли) датира вероятно и запознанството на Левски с един от бъдещите тетевенски съзаклятници и мъченици – Лало Пейов, в чиято кошара Хитовата чета намира за известно време подслон и храна.

„Да се знае на 1867 година, когато бяха минале бонтовниците от Влашко, та са беха подигнале турците, та много душе отидоха без дни, за-

Членове на Тетевенския революционен комитет

щото едни изловиха, та ги избесиха, а други изклаха като овце, както и че беха и дошли от селата помашки ... беха са сбрали и дошли та беха обиколиле Тетевене да го бастисат дето да имаше до 2000-3000 души помаци воружени на християнете да ги секат и ако да не беха пристигнале тримата беюве не се знаеше какво щеше да стане."

(Из летописните бележки на тетевенския поп Найден Йотов)

Информацията за последващите посещения на Апостола в Тетевенско и за контактите му с тетевенци е оскъдна и противоречива. Както вече беше отбелязано, споровете за точната хронология на събитията около създаването на Тетевенския революционен комитет имат предълга история. Затова и в научната книжнина все още не е постигнат консенсус дали началото на комитетската организация в Тетевен може да се отнесе към 1869 г., към 1870 г. или към есента на 1871 г. Прочее, острастените дебати по този въпрос със сигурност ще продължават да се водят докато не бъдат издирени и включени в научно обръщение нови и по-сигурни документални свидетелства. Коректността изисква да се отбележи обаче, че единствените данни за евентуал-

ното преминаване на Левски през Тетевен и за възможната му среща с местни дейци по време на Втората му обиколка из българските земи (осъществена от 1 май до 26 август 1869 г.) са извлечени от спомени, записвани при това повече от три десетилетия след интересуващите ни събития и то не от преките участници в тях, а от техни родственици или познати. Неподкрепени с други автентични податки, подобни източници не могат да се приемат за достатъчно категорично доказателство, че Апостола е посетил Тетевен през пролетта на 1869 г. И още нещо. Най-новите проучвания за целите и характера на Втората обиколка на Васил Левски в Българско показват убедително, че неговата основна задача не е била свързана със създаване в селищата, през които преминава, на мрежа от съмишленици. Всъщност, Дякона трябвало да помогне за реализирането на замисляната за през пролетта и лятото на 1869 г. от последователите на Тайния комитет и на Георги Раковски въстаническа акция, като провери достоверността на ширещите се из хъшовските среди във Влашко слухове, че Хаджи Димитър и част от неговата чета са се укрили и само изчакват настъпването на пролетта, за да подновят бунтовните си действия. Разбира се, изпълнението на тази отговорна мисия не изключва възможността Левски да се е срещал по места, включително и в Тетевен, с патриотично настроени българи, които по-късно се оформят като ядра на бъдещите революционни комитети. Поне на настоящия етап на изследванията обаче, подобно твърдение има само хипотетичен характер.

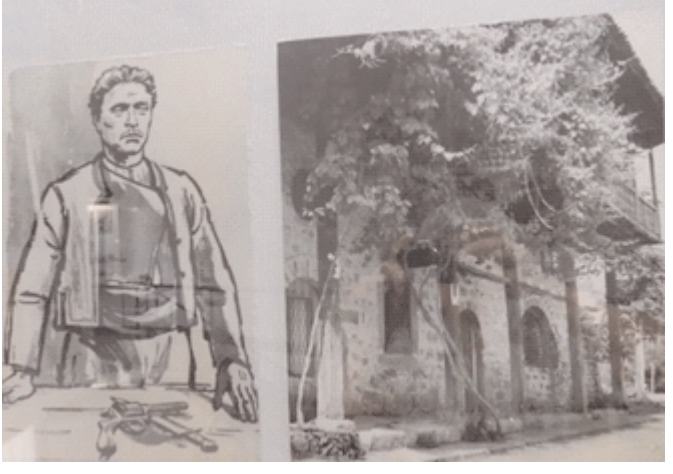

Ханът на фамилията Врабевски и роден дом на Станчо и Станьо х. Иванови, племенници на хаджи Станьо Врабевски. Ханът е едно от най-важните средища на Тетевенския революционен комитет

Много по-вероятно е, описаната от тетевенските краеведи среща на Апостола с влиятелните първенци х. Станьо Врабевски и Петко Милев и с други местни патриоти в дома на Иван Кифалов, да се е състояла през лятото на 1870 г. Тогава именно Левски предприема продължителна обиколка, преминаваща през десетки селища из Търновско, Ловешко, Софийско, Карловско, Панагюрско. За посещението си в Тетевен Дякона отбелязва на две места в тефтерчето си, че при тази си обиколка е получил от там 2 т. лири (210 гр.). За съжаление, детайлите и около това пребиваване на Апостола са забулени с много неизвестности. Можем само да допуснем, че още при първия им контакт между Левски и по-любородно настроените тетевенци възниква взаимно доверие, на основата на което през следващите месеци ще продължи да се подготвя почвата за постепенното приобщаване на Тетевен към изградената вече комитетска мрежа в Българско.

Една година по-късно – в края на м. септември 1871 г., на специално свикано разширено заседание на Ловешкия централен комитет, се взема важно решение, което ще окаже непосредствено влияние върху по-нататъшния развой на комитетските дела в Тетевен. По настояване на пристигналите няколко месеца преди това от Влашко Димитър Общи и Ангел Кънчев, членовете на Централния комитет възлагат ръководството на комитетската мрежа в района от Ловеч и Тетевен до София на Димитър Общи. Поемайки новите си отговорности, Общи осъществява от края на м. ноември 1871 г. едномесечна опознавателна обиколка в определения му регион заедно с Левски. Според свидетелските показания на арестуваните след обира на турската поща при Арабаконак, тогава именно окончателно се сформира и Тетевенският революционен комитет. Особено подробни са сведенията на даскал Иван Лилов Фурнаджиев, на който х. Станьо Врабевски предварително възложил да подготви за срещата на тетевенци с Левски и Общи една от училищните стаи. Учредителното заседание се провежда рано сутринта и на него са поканени 8 души: х. Станьо Врабевски, Петко Милев, Марко Йончев, Иван Стоянов Ибришимов (Хекиминът), Тихол Маринов, Марин Братанов, х. Иван Петков и самият Иван Фурнаджиев. По-късно към групата се присъединяват и племенниците на х. Станьо – Станчо и Станьо х. Иванови. Така, в началото на новата 1872 г. в комитетското дело са включени 10 души, като броят на привлечените ще продължи да нараства и през следващите месеци. Да не забравяме и Сава Младенов Ръжанков и Стоян Костов (Стоян войвода, Стоян пандурина) – двама тетевенци, които са сред най-доверените на Дякона лица. Неслучайно те често придружават Левски при пътуванията му и изпълняват за него отговорни куриерски задачи. В тефтерчето си Апостола отбелязва на-

пример стриктно, че на 28 февруари 1872 г. е дал 42 гр. „за разноски" по Стоян войвода, „когато го изпратих от Тракия за дома му". На 6 февруари с.г. е писал пък на х. Станьо Врабевски да подсигури „6 души юнаци" за дружината на Стоян, като „им заплати по една пушка, един нож и един леворвер и да им дава по малко тютюн за по пътя".

В общи линии, още през първите месеци на съществуването си Тетевенският комитет се откроява като един от водещите центрове на революционната пропаганда за целия Ловешко-Софийски регион. В подкрепа на подобна констатация е достатъчно да се припомнят честите посещения в Тетевен на Димитър Общи, който отсяда обикновено в Станчовия хан или при х. Станьо Врабевски, Дочо Мръвков и Марко Йончев. Неслучайно един от арестуваните участници в Арабаконашкото „приключение" – Тодор Кръстев, твърди пред следователите, че „Димитър от Сърбия" е престоял „една година тайно в къщата на хаджи Ивановия брат" (т.е. хаджи Станьо Врабевски). Дори и да е попреувеличил Тодор Кръстев престоя на Общи в дома на Врабевски, повече от очевидно е, че Димитър Общи превръща Тетевен в своеобразна своя щаб-квартира. Тук той ще получава указания за възложените му от Ловешкия централен комитет задачи, оттук ще организира акциите за отстраняването на дякон Паисий и за обира на турската поща при Арабаконак, тетевенските чорбаджии ще му подсигуряват нужните пари, дрехи и оръжие, тук в крайна сметка ще потърси и подслон при започналите през октомври 1872 г. масови разкрития.

Дочо Мръвковъ, Ст. х. Ивановъ и Иванъ Ибришимовъ
фотографирани въ Деаръ Бекиръ.

Дочо Мръвков, Станьо х. Иванов и Иван Ибришимов, фотография от Диарбекир

Под ръководството и по примера на хаджи Станьо Врабевски тетевенските съзаклятници са измежду най-щедрите „дарители" на комитетското дело от региона, за който отговаря Димитър Общи. Само за месец февруари 1872 г. в тефтерчето на Левски ще открием три записа (от 6-ти, 10-ти и от преди 18 февруари) за набрани средства за закупуване на оръжие и за поемане разходите на Димитър Общи и на придружаващия го Васил Бошаранов. От малкото запазени квитанции за набираните от вътрешните комитети пари пък личи, че от януари до април 1872 г. тетевенци са предоставили за общи нужди 5794 гр.

Членовете на Тетевенския комитет имат привилегията да са и сред първите, които обсъждат Проектоустава на БРЦК, при това съвсем не формално, а вероятно и с конкретни предложения, защото Левски изрично отбелязва в тефтерчето си, че на 30 януари 1872 г. е получил по специален пратеник „пощата със законите" от Тетевен, Орхание, Етрополе и Голям извор. Заради средищното си разположение между Ловеч и София, Тетевенският комитет заема важна роля и в нелегалната куриерска мрежа, изградена по инициатива на Апостола. От следствените протоколи по Арабаконашката акция е видно, че тетевенци осигуряват придвижването на основната кореспонденция от и за комитетите в Ловешко, Плевенско, Етрополско, Орханийско, Софийско. За нарастналият авторитет на комитета говори и фактът, че с писмо от 28 февруари 1872 г. Дякона настоява Тетевен, Етрополе и Голям извор да излъчат свои представители за подготвяното в Букурещ комитетско събрание от 29 април до 4 май 1872 г.

„1872, 28 фев. На кърът в Тракия
Братия членове на Ч. Б. Р. К.
В Сюлюман-ооглу Дауд [Голям извор]
Явете на Бочукооглу [Етрополе], Дервишиооглу Мехмет Кърджаля [Тетевен] и от Вас, или от Хасан Касан [Видраре], да бъде приготвен представителят от тия места по един без други, пък от сичкити други места да дадат припоръчителството си тям (от сяко място упълномощно писмо когото изберат). На представителити за разноските им, тряба да им дадат не по-малко от 10 л[ири] т[урски] и после 15-20 дена ще им известим да тръгват.
Побързайте и явете на сичкити познати вам места. ..."

(Из писмото на Васил Левски от 28 февруари 1872 г.)

Дали по съображения за сигурност или по други неизвестни все още за

нас причини, но трите споменати от Апостола комитета решават да изпратят общ представител. Честта се пада на Васил Йонков-Гложенеца, който действително заминава за Влашко като пълномощник на трите комитета и активно се включва със своите 3 мандата в разгорялите се дебати за бъдещето на революционното дело.

В популярната и в научната книжнина се шири твърдението, че след Общото събрание тетевенци, заедно с орханийци и етрополци, били сред най-верните поддръжници на Димитър Общи. Те вярвали във водаческите му способности, признавали неговия опит, решителност, прямота и непоколебимост. С непосредственото си поведение Общи впечатлявал и млади и стари, които изпитвали към него респект, а дори и страх. Затова и сред последователите му – твърдят някои автори, ще открием както богати търговци, предприемчиви занаятчии и влиятелни чорбаджии, така и образовани даскали, заможни ханджии и бедни селяни, които били готови не само да се вслушват в съветите на Димитър Общи, но и да го последват във всяко негово начинание и да изпълнят всяка негова заповед. Влиянието на Димитър Общи над трите безспорно най-многобройни и най-силни комитета в региона се засилило през лятото на 1872 г. дотолкова, че когато той започнал открито да си съперничи с Левски, те безпрекословно го подкрепили. Прочее, в това именно обстоятелство мнозина изследователи виждат и една от предпоставките за драматичния развой на събитията, свързани с нападението над турската поща в Арабаконашкия проход. Доколко достоверни обаче са подобни изводи и оценки?

За да се отговори ясно и категорично на този въпрос е нужно критично осмисляне на наличната до момента документална информация. И за да илюстрираме необходимостта от такъв именно необременен от всякакви пристрастия прочит на оцелелите до Освобождението свидетелства за случилото се през есента на 1872 г., ще посочим само един емблематичен пример – бележките на Левски за дейността на Димитър Общи, изготвени в Букурещ в дните непосредствено след Общото събрание. От тях е видно, че на 13 май 1872 г. той е получил известие от Тетевенския комитет (записан под псевдоним „Дервишолу Мехмет Кръджалъ"), с което тетевенци осъждат поведението на Димитър Общи. Авторът на писмото (най-вероятно самият председател на комитета – х. Станьо Врабевски) споделя мнението на преминаващи през Тетевен селяни, които станали неволни свидетели как в една от градските кръчми („дето са продава вино и ракия и кафе") четирима души коментирали, че „Димитар Общи недстоян [е]" и че не го признавали за способен за нищо друго освен „за една отрова или за една пушка и едно убий-

ство”. В същата посока на дистанциране от авантюристичните идеи на Общи би трябвало да се тълкува и вече цитирания опит от негова страна да подтикне тетевенци да организират нападение над конака в Орхание, където били задържани първите заподозрени за участие в обира на пощата. Единствено благоразумието на х. Станьо Врабевски предотвратило възможното кръвопролитие и още по-сериозните негативни последици от подобна акция за комитетската организация. И още нещо.

В цялата реконструкция на събитията, свързани с убийството на дякон Паисий в Орхание и с обира на турската поща при Арабаконак, има заложена една предпоставеност за изначалната вина на тетевенци – и за организацията на двете знакови и съдбовни за делото акции, и за направените в хода на разследванията разкрития, и за поведението им в хода на следствието, довело до залавянето и осъждането на над 60 комитетски дейци. Поколения историци преповтарят безкритично удобния разказ, в който предварително едни са нарочени за малодушни предатели или за страхливци, а други получават запазено място в пантеона на националните ни герои.

От дистанцията на времето е лесно да се раздават присъди. Но имаме ли право и основание да въздаваме историческа справедливост, ако робуваме на дихотомията „черно-бяло” („добри-лоши”)? Нима поведението на предците ни би могло да се вкара в общ калъп, според който едни възрожденски дейци са „герои”, а други – „предатели”? Замисляли ли сме какво всъщност са преживели арестуваните тетевенски дейци, на какви мъчения и унижения са били подложени в занданите на Орхание, Тетевен и София. Без да взимаме отношение към повдигнатите въпроси отново ще заявим позицията си, че днес – 145 години след трагичната есен на 1872 г., може би е дошъл моментът за един по-обективен и непредубеден прочит на събитията, белязали съдбата на десетки комитески дейци не само от Тетевенско, Етрополско, Орханийско, Ловешко, Плевенско, Софийско, както и на цялото ни освободително движение.

Прочее, сухите цифри за равносметката от Арабаконашкото начинание показват, че ударът върху комитетската мрежа през есента на 1872 г. засяга най-чувствително Тетевен. От всичките над 60 арестувани и осъдени дейци 1/3 са тетевенци (общо 21 души), докато измежду другите по-големи групи комитетски дейци орханийци и видрарци са по 10 души, а от Голям извор – 8 души. Да не забравяме, че сред подложените на строг разпит са и две тетевенски жени – майката на братята Станчо и Станьо х. Иванови (баба Милка) и укривателката на Димитър Общи Ненка Маринова, която престоява в Софийския зандан три месеца. Важно за паметта към тетевенските мъче-

ници на българската свобода е да се отбележи и, че средната им възраст е около 40 години. По-възрастните са петима – Лалю Пейов на 56 год., х. Станьо Врабевски на 55 год., Петър Цаков на 54 год., Петко Милев на 53 год. и Марко Йончев на 48 год. Всички останали са под 40 годишни. Осъдените тетевенци са „мъже в силата си", семейни, с деца, със занаят или с постоянна работа. Повечето от тях са грамотни и предприемчиви, ползват се с авторитет пред съгражданите си, а някои от тях като х. Станьо Врабевски, Петко Милев и Дочо Мръвков са и сред най-влиятелните първенци в региона. Показателно е например как дори и арестуван, х. Станьо настоятелно поискал извзетите при обиска в къщата му „книжа" да му бъдат върнати. Софийският управител Мазхар паша не само се съгласил, но и приел желанието на председателя на Тетевенския комитет книжата да бъдат предадени на специално извикания от Тетевен с телеграма негов шурей Тихол Маринов.

Анализът на утвърдените от султан Абдул Азис присъди навежда на извода, че тетевенци получават и най-тежките наказания. Извън екзекуциите на Васил Левски и Димитър Общи, двама (х. Станьо Врабевски и Петко Милев) са осъдени на вечно заточение, двама – на по 10 години заточение, двама – на по 8 години, един – на 6 години. Дванадесет от членовете на Тетевенския комитет попадат в Диарбекир, а осем са изпратени в Аргана Мадени, за да работят принудително в близките рудници. Четирима от членовете на Тетевенския революционен комитет (Лечо Николов, Лало Пейов, Станчо х. Иванов и Иван Фурнаджиев) така и не доживяват свободата, тъй като умират било от изтощение, било от болести вследствие на непосилните условия на живот, при които турската управа периодично поставя българските заточеници.

Свидетелствата за характера и за нравствената сила на тетевенските комити през драматичната за политическото ни Възраждане зима на 1873 г. са много. Ще припомним, че дали случайно или като допълнително наказание по прищявката на някой отмъстителен турски чиновник, за разлика от другите си събратя по съдба, които на път за Анадола са транспортирани от Пловдив до Цариград с баронхиршовата железница, тетевенци са принудени да преминат същия маршрут (над 550 км) пеша или натъпкани в открити каруци. Тръгват от София на 16 януари – само ден след обесването на Д. Общи, и въпреки побоищата, студа и умората по зимните пътища на Румелия, когато ги затварят в Цариградската хапсана, намерили сили не само да прикрият отчаянието и страховете си, но и да вдъхнат кураж на пристигналите преди тях поборници.

В своя дневник Тоне Крайчов от софийското с. Желява разказва как те-

тевенецът Лечо Николов (Ковачът) тръгнал на заточение с гайдата си и „като я надуе и засвири в широкия двор на затвора", „ния се съберем всички българи, наловим се на българско хоро и като му тропнем на колело, давахме голямо впечатление на другите затворници". В самия Диарбекир пък заточениците се адаптирали бързо към новите условия и дори демонстрирали предприемчивостта си като повечето от тях намерили поръчители и се заловили за работа извън крепостта. Имало и такива, които отворили дори собствени дюкяни и започнали успешен алъш-вериш. Показателни в това отношение са писмата на Дочо Мръвков до неговите близки, в които той разказва за собствените си начинания и намерения.

Ситуацията рязко се променила от началото на 1875 г., когато след бягството на Стоян Заимов и Таньо Стоянов властите върнали за назидание всички заточеници в затвора. И при новите условия обаче, тетевенските дейци демонстрирали издръжливост и достойнство. Няма да срещнем техните имена под плачливите призиви за помощ, адресирани до Екзархията и до цариградските българи, нито пък под оплакванията в публикуваните от емигрантската преса дописки за тежката орисия на диарбекирските клетници. Никой измежду тетевенците не се унижава и да проси милост и опрощение от своите съдници – султана и великия везир. Но когато вестта за Априлското въстание и за готвената от Петербург война срещу Портата достига и до най-отдалечените анадолски провинции на падишаха, трима от тях – х. Станьо Врабевски, Петко Милев и Стоян Костов (Стоян войвода) няма да се поколебаят и ще избягат, за да продължат започнатото дело, в което се бяха клели пред Бога, Отечеството и Апостола на свободата.

БИБЛИОГРАФИЯ

Българското национално-революционно движение (1868–1874). Чуждестранни документи, т. II (1872–1874). Под ред. на Кр. Шарова и Д. Дойнов. София, 1992.

Васил Левски и неговите сподвижници пред турския съд (Документи от турските архиви). Под ред. на Ал. Бурмов. София, 1952 (фототипно изд.- София, 2012).

Васил Левски. Документално наследство. София, 1973.

Васил Левски 1837 – 1987. Изследвания. София, 1987.

Гербов, К. Обирът на турската хазна в прохода Арабаконак.– http://www.chitatel.net/forum/topic/18007-obirt-na-turskata-hazna-v-prohoda-arabakonak/ (публикация от 23. 11. 2015 г.)

Дойнов, Д. Левски: най-ясната загадка. София, 2012.

Дойчев, Л. Сподвижници на Апостола. София, 1981.

Заимов, Ст. Миналото. София, 1986.

Иванова, К. Сказание за Тетевен. София, 1970.

Йонков, Хр. Васил Левски и неговите другари (1837-1873). София, 1966.

Каракостов, Ст. Диарбекирски заточеници. София,1946.

Крайчов, Т. Диарбекирски дневник и спомени (Съст.и коментари В. Тилева и Здр. Нонева). София, 1989.

Кънчев, М. Видрица. София, 2006.

Левски пред съда на Портата. Процесът в София (1872–1873 г.) в османо¬турски, дипломатически документи и домашни извори. Съставители и ред. Д. Дойнов, О. Маждракова – Чавдарова. София, 2007.

Леков, Д. Тодор Пеев. София, 1978.

Милтенова, Мария. Обирът на Орханийската хазна (1872). Диарбекирски заточеници от Орхание и Орханийско. София, 2001.

Митев, Пл. Българското Възраждане (Лекционен курс). София, 2012.

Митев, Пл. Недоизяснени и спорни въпроси по „Арабаконашкото приключение“ – В: Българско възраждане. Идеи. Личности. Събития. Т. 14, С., 2014, 7 – 13.

Митев, Пл. Опит за групов портрет на сподвижниците на Васил Левски. (Историографски проблеми) – В: Българско Възраждане. Идеи. Личности. Събития. Т. 9. С., 2007, 19 – 26.

Павлов, Пл. Хаджи Станьо Врабевски – един полузабравен съратник на Васил Левски.– в. „Десант“, бр. 204, 20 април 2013; продължение – бр. 205, 26 април. 2013.

Павлов, Пл. Левски – другото име на Свободата. София, 2017.

Павловска, Цв. Васил Левски и Вътрешната революционна организация. София, 1993.

Панчовски, Д. Последните дни на Васил Левски. София, 1990.

Сариев, В. Диарбекир и българите (По следите на заточениците). София, 1996.

Стойчев, Д. Тетевен. Минало и днес. София, 1924.

Стоянов, З. Васил Левски (Дяконът). Черти из живота му. Пловдив, 1883.

Стоянов, Ив. История на Българското Възраждане. В. Търново, 2010.

Страшимиров, Д. Васил Левски. Живот, дела и извори. София, 1929; Ново издание в два тома: Васил Левски. Живот, дела, извори, т. I – II. София, 2014 – 2015.

Съратници и сподвижници на Левски (Сб. доклади). Ловеч, 2007.

Унджиев, Ив. Васил Левски. Биография. София, 1945 (1967, 1980, 2007).

Унджиев, Ив. и колектив. Тетевен. София, 1977.

Хаджийски, Ив. Избрани съчинения, т. I – II. София, 2002.

Шарова, Кр. БРЦК и процесът след Арабаконашкото нападение (1872-1873). София, 2007.

ФОНДАЦИЯ
БЪЛГАРСКА
ПАМЕТ